

Az első magyar „doktori iskola” és munkásai Sárváron

Tények és talányok a magyar herbalizmus, etnobotanika és orvosi nyelv születésének korából (1)

„Gyűjtsd a tudást, mert látod, pusztul minden e Földön,
és csak a szellemi kincs élheti túl a halált.”
Erdősi Sylvester János, Krakkó, 1527
(Fordította: Berczeli Károly)

Milyen kapcsolatban van Sylvester János szellemisége azzal a sárvári és németújvári körrel, melyben az első magyar nyelvű Herbáriumok (természettudományi kézikönyvek), (etno)botanikai és orvosi monográfiák születtek? Indokolt-e ezt a szellemi közösséget úgy tekinteni, mint az első magyar „doktori iskolát”? Ezeket a kérdéseket járja körül jelen tanulmány.

Captatio (2)

A 2009. év a magyar nyelvű tudományosság különleges esztendeje, mert:
– jó 500 éve született Szinérváralján (Seini, Románia) Sylvester János (1504 körül–1552 körül), aki
– 470 éve, 1539. június 14-én kiadta Sárvárújszigeten (ma Sárvár, Vas megye) az első botanikai, földrajzi, matematikai, honismereti magyar szaknyelvet is oktató tankönyvet, a *Grammatica hungarolatínát* (3), mely utat mutatott a magyar szaknyelv kibontakozásához (4);
– 450 éve, 1559. október 15-én Sárvárról indulhatott Nyugat-Európába Lencsés György (1530–1593), az első magyar természettudományi nagymonográfia, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars medica* hat könyvének szerzője (5);
– 445 éve Sárváron született Beythe András (1564–1599) magyar herbalista, a *Fíves könyv* (1595) összeállítója (6);
– jó 440 éve Sárvárról ment Németújvárra Beythe András apja, István (1532 körül–1612 körül), Clusius munkatársa, az első önálló nyomtatott etnobotanikai könyv (*Stirpium nomenclator pannonicus*, 1583) társszerzője (7);
– 431 éve jelent meg Kolozsvárott a sárvári Sylvester-tanítvány, Melius Péter (8) *Herbárium*a (9);
– 410 éve halt meg Németújvárott Beythe András (10);
– 400 éve halt meg Leidenben Carolus Clusius (1528–1609), aki 1583-84-ben Beythe István közreműködésével megírta az első és azóta is egyetlen pannon etnobotanikát, az első pannon flórát, és kiadta a *Fungorum in Pannoniis observatarum brevis historiát*, az első (etno)mikológiai monográfiát (1602) (11).

Bevezetés

A kérdések, amelyek foglalkoztatnak, valójában nagyon egyszerűek: Miért beszélünk egyáltalán magyar szaknyelvet – ha már a tudomány nemzetközi? Kik, mikor és hol teremtettek ennek a népnek a tudásából magyarul (is) szóló tudományt? Hogyan született az első magyar Doktori Iskola és ennek máig rejtélyes és jelképes legfontosabb terméke, a magyar élettudományi (botanikai, orvosi stb.) szaknyelv első nagymonográfiája, Váradi Lencsés György *Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica* című munkája?

A feltett egyszerű kérdésekre viszonylag egyszerű válaszok is adhatók:

Miért beszélünk még magyarul (is)? Talán elsősorban azért, mert 907 júniusában a dinasztia-alapító Árpád-család (apa és/vagy fiai) Németóvár közelében, a mai Hainburg an der Donaunál logisztikában, stratégiában és taktikában is jobbak voltak, mint a magyarok megsemmisítésére érkező egyesült európai seregek. Az ottani megsemmisítő győzelem teremtette meg a magyar államszervezésnek és közvetve nyelvünk túlélésének feltételeit. (12) A hainburgi győzelemre következő 1100 esztendő első fele egyrészt a pogány tudásréteg felszámolásával, másrészt – a magas műveltség szintjén – a magyarságnak a latin kultúrába való betagozódásával telt. A második fele – a magyar nyelv értékeinek felfedezése – ugyancsak európai folyamatok, a reneszánsz és a reformáció hatására az 1530-as években kezdődött és napra pontosan datálható: 1536. november 18-án (más értelmezés szerint október 15-én (13)) a Vas megyei Sár község vára körül, bizonyára a Rába egyik kanyarulatának, holtágának átvágásával és a Gyöngyös-patakkal való egyesítésével létesített új szigeten szignálta Sylvester János első (szak)nyelvi tankönyvünk, a *Grammatica hungarolatina* előszavát. A megjelenés helyét és napját is tudjuk: Sárvárújsziget, 1539. június 14.

2009-ben tehát éppen 470 esztendeje, hogy nemcsak nyelvünk törvényei, de szakszavai is átkerültek a népi tudás köréből egy nyomtatott könyvbe – a rendszerezett tudomány körébe – öt nyelven: magyarul, görögül, latinul, esetenként pedig németül, sőt héberül is. Ennek a teljesítménynek filológiai értékelését a nyelvészek évszázados munkával, alaposan elvégezték (Bartók, 2006), szaknyelvi következményei pedig részei mindennapjainknak (lásd például: Kurtán, 2003; 2006; 2008; Hortobágyi, 2008; Mihalovicsné, 2008; Mihalovics és Révay, 2002; Ortutay, 2008 stb). A természettudományok terén azonban Sylvester szándékait és teljesítményét még nem tartja számon érdeme szerint a magyar tudomány (Szabó, 2001a).

Kik voltak, mikor és hol éltek, mit tettek azok, akik a tudásunkat először írták nyomtatott magyar könyvekbe? Erre a kérdésre a választ részleteiben sejtjük ugyan, de egészében még nem igazán tudjuk. A tudományos válaszokat sokan keresték, közülük talán a legeredményesebb Balázs János (1958) volt. A jelen tanulmány is részben erre a kérdésre választ kereső kísérlet. Abból az egyre nagyobb teret nyerő megközelítésből indul ki, hogy ha keveset tudunk az egyénről, próbáljuk azt a közösséget megérteni, amelyben bizonyíthatóan dolgozott, amelyre igazolhatóan hatott. Esetünkben az a különösen figyelemre méltó, hogy a 16. századi magyar élettudományok szinte valamennyi jelentős szerzője kapcsolatba hozható (közvetlenül vagy közvetve) a Sylvester János szellemével fémjelzett Sárvári Iskolával: Beythe István (Beythe és Chusius, 1583; Chusius, 1583; 1584; 1601 stb.) itt volt lelképásztor, itt született fia, Beythe András (Beythe, 1595) (14), itt tanult Somogyi (Melius) Péter (Melius, 1578), és alapos a gyanúnk, hogy innen indult nyugat felé – talán éppen Jean Fernelhez, a Párizsi Egyetemre – 1559 októberében Váradi Lencsés György is (Lencsés, 1577 körül).

Hogyan született az első magyar nyelvű természettudományi nagymonográfia, Váradi Lencsés György *Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica* című munkája? Ez a tanulmány ennek a rejtélynek egy részletéhez próbál csak közelebb kerülni az utolsó kérdés körbejárásával. Magával a kézirattal itt nem foglalkozunk; az érdeklődőt korábbi munkák-

ra, illetve világhálós forrásokra utaljuk (Varjas, 1943; Farczády és Szabó, 1961; Spielmann és mtsai, 1976; Jakab és Bölskei, 1988; Szabó, 1996; Szabó és Biró, 2000). (15)

A felsoroltak önmagukban is érdekes szakmai kérdések. De hogy ezek számomra éppen most, a nemzeti értékválság, pénzügyi válság, gazdasági válság és erkölcsi válság idején merültek fel hangsúlyosan és ilyen általános formában, annak talán az is az oka, hogy 2008-ban időm jelentős részét egy „határtalan hazánkról” szóló kötetbe írott, emberségünk és magyarságunk viszonyának biológiai gyökereit kereső tanulmány (Szabó, 2008a) foglalta le.

Tanulmányom elsődleges célja az előbbieken felvetett általános kérdések sajátos, egyedi megközelítése egy esettanulmány révén: közelebb kerülni annak megértéséhez, hogyan hatott Jean François Fernel (1497–1558) francia humanista tudós és orvos-tanár, a tudását és egyéniségét vélhetően Nyugat-Magyarországon, illetve Nyugat-Európában kialakító erdélyi magyar udvari emberre, az első magyar nyelvű orvosi nagymonográfia írójára, Váradi Lencsés Györgyre.

Miért beszélünk még magyarul (is)? Talán elsősorban azért, mert 907 júniusában a dinasztia-alapító Árpád-család (apa és/vagy fiai) Németóvár közelében, a mai Hainburg an der Donaunál logisztikában, stratégiában és taktikában is jobbak voltak, mint a magyarok megsemmisítésére érkező egyesült európai seregek. Az ottani megsemmisítő győzelem teremtette meg a magyar államszervezésnek és közvetve nyelvünk túlélésének feltételeit.

További cél volt folytatni az 1970-es években Kolozsvárott megkezdett munkát Lencsés könyvével, kihasználva immár a világháló nyújtotta lehetőségeket is (Schiller, 1997; Palkó, 2009; Szabó, 2003; 2007b; 2008a).

Munka közben jelentkeztek további, járulékos célok és szándékok is. Ezek többségét az idő és más témák szorításában ki kellett kerülni. De a kerülgetés nagyon „rázós”: ha egy témát kikerül az ember, belezökken másik kettőbe. Ezek közül az egyik egy növénynemzetség – a Csaba-íre vagy Sangui-sorba-fajok – körül felbukkanó tények és talányok köre volt. A „Csaba-íre esettanulmány” végül kinőtte ennek az írásnak a kereteit, de kinőtt belőle a Beythe István Pannon Történeti Természetismereti Társaság megalapításának (Sárvár, 2009 június 14.) ötlete is, valamint a megemlékezés az 1989-es alapítású szombathelyi Beythe István Etnobotanikai és Génökölógiai Kísérleti Kert újraindulásáról, illetve a 2000 és 2005 között a Veszprémi Egyetem Biológiai Inté-

zete és Botanikai Tanszéke mellett működő Beythe András Környezetbotanikai Kísérleti Kertéről, ahol annak idején csodálatos Csaba-íre tővek is éltek.

Váradi Lencsés György

Családja a Felső-Tisza vidékéről, a mai Kárpátalja (Ukrajna) területéről származott – szülei, vagy még a nagyszülei innen kerülhettek Nagyváradra, Vitéz János humanista főpap udvarába. Zrednai Vitéz János 1445–1465 között volt Várad püspöke, a várost a magyar humanizmus egyik központjává fejlesztette (például a káptalan tagjai között ott volt Janus Pannonius is). Miután Vitéz Esztergomba került érseknek, illetve kegyvesztett lett, Várad fénye hanyatlásnak indult. A teljes összeomlás 1560-ban következett be, amikor a török seregek elfoglalták a várat és a várost.

Előneve után ítélve Lencsés György is Váradon vagy vidékén születhetett 1530-ban. Fiatal koráról, tanulóéveiről semmi biztosat nem tudunk. Emberi tulajdonságai és szakmai fejlődése, karrierje azonban valószínűsíthető, hogy az a titkolódzó természetű György úr, akit Körösi Fraxinus Gáspár egyik, 1554-ben Sárvárról Nádasdy Tamásnak küldött levelében úgy emleget, mint akivel megosztotta véleményét Kanizsai Orsolya méhdaganatának kérdésében (bár óvatosságra inti vele kapcsolatban Nádasdyt), illetve még inkább az a Lencsés, akit 1559-ben Sárvárról Bécs felé, Kanizsai Orsolya engedett útnak Nádasdy Tamáshoz (ahova Lencsés akkor nem érkezett meg), azonos lehetett a mi Lencsés Györgyünkkel (*Vida*, 1988, főképp: 237.). Ameddig ezt a feltevést valakinek nem sikerül egyértelműen megcáfolni, ennél jobb munkahipotézist alkotni az első magyar orvosi nagymonográfia keletkezéstörténetének körülményeiről, addig ezek az adatok nagyon hasznosnak látszanak.

Veress Endre (1944) tárta fel, hogy Lencsés Báthory István erdélyi fejedelem és későbbi lengyel király szolgálatában állt mint a fejedelmi udvar egészségéért felelős „főszakácsmester”, azaz – mai fogalmakkal élve – a szakácsmesterek „közegészségügyi-toxicológiai felügyelője”. Idősb Szabó T. Attila (1974.; 1974b) találta meg azokat az okleveleket, melyek igazolják, hogy 1574-ben Báthory Kristóf feleségének volt az udvarmestere, valamint hogy élete végén fejedelmi főszámvevői (mai fogalmaink szerint amolyan „gazdasági miniszteri”) rangban gyakran utazott Gyulafehérvár és Várad között – Kolozsváron pedig tisztének megfelelően, rendszeresen ellátták mint a város vendégét (*Szabó*, 2008c). Életrajzi adatait – időközben eltűnt – sírköve őrizte meg (*Entz*, 1958). Diplomáciai feladatai is voltak Lengyelországban, Olaszországban és bizonyára más országokban is.

Rejtőzködő természetű ember lévén jó diplomata lehetett: sosem keveredett olyan intrikákba, melyekért a Báthoryak udvarában magas rangú embereket is könnyen megkurtítottak egy fejjel. Még vallásáról sincsenek biztos adataink. Erről és kínzó veseköveiről olasz orvos-diplomata társától, Marcello Squarzialupustól is tudunk, de egy ilyen természetű György urat említ korábban Körös Gáspár is Sárvárról. Alighanem ő is Dudith András – ma is érvényes – jelmondatát tartotta irányadónak: „Bene qui latuit, bene vixit”, azaz magyarul, és egy kis memotechnikai ferdítéssel: „Jól él, ki jól lapít”.

Nem lehetett diplomás orvos (erre írásaiban és a róla szóló iratokban nincs utalás), de az nem zárható ki, hogy európai vándorlása idején képezte magát a gyógyításban (is). Családja későbbi sorsáról is keveset tudunk. Fiai kereskedők és diplomaták voltak, de már nem nyugat, hanem kelet – a román fejedelemségek és talán a Török Birodalom – felé utazhattak inkább. A gyulafehérvári Lencséseknek a 17. században nyomuk veszett, de ez korántsem rendkívüli, hiszen nevük nem bukkan fel lakóhelyük, Gyulafehérvár városi jegyzőkönyveiben sem (*Kovács*, 1998, 353., 369.).

Két évszázaddal később Zalában jelenik meg egy szakirodalomban nagyon tevékeny Lencsés Antal nevű gazdasz szakíró és tanár. Mivel a Lencsés nem gyakori név (az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán a négy évszázados írásbeliségből csak erre az egy családra vonatkozóan kerültek elő adatok), és mivel az íráskészséget öröklődő tulajdonságnak tekinthetjük, nem volna érdektelen utánanézni a nyugat-magyarországi Lencsések esetleges erdélyi gyökereinek sem (*Szabó és mtsai*, 1995, 118.; *Szabó és Almási*, 1999).

Lencsés György „szakmai” környezete: a magyar reneszánsz és humanizmus orvosai

A 2008-as év Magyarországon is a reneszánsz éve volt, sok szép eredménnyel és még több tanulsággal. Ebből az alkalomból kerültek például kiállításra az első magyar irodalmi és tudományos társaság, a Sodalitas Litteraria Danubiana több, mint 500 esztendő tárgyi emlékei a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban – olyan emlékek, melyeket Akadémiánk több, mint 100 esztendeje feldolgozott ugyan, de a köztudatba mégsem kerültek be (*Ábel*,

1880). Ugyanakkor a reneszánsz év kiállításainak szervezői sem itt, de másutt sem igen vettek tudomást például a gyulafehérvári erdélyi fejedelmi udvar reneszánsz és humanista orvosairól, akik között a legjobbak – mint például Hunyadi Ferenc – jó költők is voltak.

Erről a Lencsés Györgyöt egykor körülvevő világról Tóth István (2001) emlékezett meg egy csodálatos kötettel – és benne egy szép saját verssel is. (16) Fél évezreddel ezelőtti európai tudományos beilleszkedésünk értékes bizonyítékai ezek a szellemi, költői dokumentumok. A 15–16. századok erdélyi magyar szellemiségének egy ismeretlen szeletét bemutató kötet – „...tornyok, bástyák, mik mélybe hulltak / [...] homokszemcsénél könnyebb múltak / a fejünk felett még hadba mennek: / köszönjük meg e hulló köveknek.” (Tóth, 2001) – jól érzékelteti, hogy milyen lehetett az a szellemi légkör és színvonal, melyben ennek a tanulmánynak magyar címszereplője – az éppen ekkortájt széteső Magyar Királyságból európai peregrinációra induló fiatal Váradi Lencsés György – élt. Témánknál maradván, a Franciaországban a 16. század derekán még tanárként is tevékeny Jean Fernel jelentőségét Lencsés is erről a magas szellemi szintről közelíthette meg.

Feltételezésünk szerint Lencsés akkor indult Sárvárról nyugat felé, amikor Fernel már nincs az élők sorában, így aligha találkozhattak személyesen. De az idősb Kovács Ferenc tüdőgyógyász szakorvos által igazolt Fernel-hatás szempontjából talán nem véletlen, hogy éppen abban az időben (1557–1558-ban) jelent meg Fernel főműve: az *Universa Medicina*. Sajnos, egyelőre semmit sem tudunk arról, kitől, hogyan szerezte meg Lencsés György ezt a könyvet. Egyáltalán: semmit sem tudunk könyveiről, könyvtáráról.

Lencsés feltételezett ifjúkori környezete, a „Sárvári Iskola”

Feltételezésünk szerint Váradi Lencsés György Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás sárvári udvarában került szorosabb kapcsolatba a gyógyítás – és ezen belül is az őt különösen érdeklő nőgyógyászat – tudományával. Ez a feltételezésünk meglehetősen gyenge lábakon áll ugyan és alig több, mint egy önkényesen összeillesztett kirakójáték egyik darabja, de jó munkahipotézist jelent mindaddig, amíg valakinek nem sikerül meggyőző módon cáfolni, vagy egy ennél jobban összeillő módon kirakni a talányos darabokat.

Ez a feltételezés abból az újabban egyre jobban terjedő és meglehetősen fura nevű „társ(adalom)történetani” (proszopográfiai, proszopológiai) módszer példájából indul ki, miszerint ha az egyénre vonatkozó adatok hiányosak, akkor próbáljuk a jelenséget az adott szakmai vagy más természetű közösség egésze felől közelíteni (Keats-Rohan, 2007; Szabó, 2007a). Nos, ha így járunk el, akkor Sárvárral szinte mindenki kapcsolatba hozható, aki magyar nyelven az elsők között tett le valamilyen írott vagy nyomtatott orvosi vagy orvosbotanikai munkát a magyar tudománytörténet asztalára. Sőt, úgy tűnik, hogy a legkorábbi nyomtatott (vagy nyomtatásra szánt) magyar orvosi és botanikai nyelvi emlékek sajátos módon fogják egységbe a magyar nyelvterület nyugati és keleti végeit. Ugyanakkor ebben a történetben csodálatosan ötvöződik a hit és a tudás, a tudomány és a vallás megújulásának nagy – de a modern világban mindkét oldalról elhanyagolt – folyamata is, hiszen a Biblia-fordítók és hitújítók között sok természettudományosan is jól képzett ember volt.

Sylvester János

Ha eltekintünk a cseh huszitizmus 1466-ban Moldvába menekült magyar híveinek munkájától, a Münchener-kódexben fennmaradt első magyar Biblia-fordítástól (Szabó, 1985), akkor – hat évtizeddel később ugyan – mindenképpen egy Partiumból (a tágabb értelemben vett Erdélyből, Szinerváraljáról) származó humanista tudós, Sylvester János kerül elsőként történetünk reflektorfényébe. Sylvester János nevét 1526. október 26-án jegyezték be a Krakkói Egyetem anyakönyvébe (vesd össze: Balázs, 1958, 21.). Copernicus kortársaként és Copernicus városában tanulta a tudományokat – és nem utolsósorban a könyvszerkesz-

tést, a könyvek írását, szedését, nyomtatását, javítását, majd 1530 körül a Wittenbergi Egyetemen a kor egyik legnagyobb pedagógusának, Melanchtonnak a hatása alá került. Ekkor már nem térhetett vissza családi birtokára, Szinérváraljára, mert ott közben (bizonyára vallási érvekre és idevágó törvényekre hivatkozva) minden vagyonából kiforgatták (Balázs, 1958). A különleges tehetségű embernek Mindszenti Tamás egri kanonok 1534-ben azt ajánlotta, hogy próbálkozzon Sárvárott munkát találni, mivel hallotta, hogy az ország egyik legnagyobb földesura, Dalmácia és Horvátország bánja és nagy erdélyi birtokok tulajdonosa, Nádasdy Tamás ott „valami tudós embert szeretne maga mellé venni”.

Nádasdynak megtetszhetett Sylvester, és nem is csalatkozott, mert a „tudós ember” 1536–1539 között megírta és kinyomtatta a magyar oktatásügy első olyan tankönyvét, mely először hívja fel a figyelmet a szaknyelvi oktatás kérdéseire. A *Grammatica hungaro-latiná*t nem lehet ugyan természettudományos tankönyvnek értelmezni – amint erre a kérdés legjobb mai ismerője, Bartók István nagyon udvariasan, de nyomatékosan volt szíves felhívni a figyelmemet –, de nem lehet szó nélkül elmenni Sylvester János határozott szaknyelvi érdeklődése mellett sem; ebben is első volt a magyar tudományban – akárcsak a virágénekek nyelvi értékeinek felismerésében (és még sok egyéb területen). Ez a könyv tehát nem csak az egyik első (és a magyarban legelső) összehasonlító grammatica, de jóval több is annál: a magyar földrajzi, matematikai, botanikai szaknyelv első nyomtatott dokumentuma is. Ebben szerepel az első magyar nyelven is nyomtatott botanikai szöveg (*De Arborum*), illetve az első etnobotanikai kutatási program is. De ami ennél sokkal fontosabb, Sylvester János az 1500-as évek első felében 12 nyelvtani formában foglalta össze, és két nyelven 24 mondatba foglalva tanította meg minden sárvári diáknak, hogy „Az tudós tanár tudós tanítványokat teszen!”.

Ezek (és a továbbiakban következő) részletek és évszámok egyrészt a Sárváron kiemelkedő első magyar „Doktori Iskola” a hely szellemén messze túlsugárzó új tanár-diák viszonyának megértése szempontjából fontosak, másrészt enélkül a példa nélkül nehéz volna megérteni azt, milyen szellemiség vezetett a 16. századi magyar természet-tudományos kézikönyvek és monográfiák születéséhez (Lencsés, 1577 körül; *Melius*, 1578). Arra, hogy mennyire nem csak filológiai igényű és célzatú volt Sylvester János a csak címében *Grammaticának* tekintett munka írása közben, álljon itt egy felsorolás arról, milyen tudományos témák szerepeltek a tankönyvben:

Magister doctus, doctus reddet discipulos.
 Et, tudos mester tudos, tanítványokat tanít.
 Magistri docti est doctos reddere discipulos.
 Et, tudos mesterek, hog tudos tanítványokat tegyen.
 Magister doctus docti sunt discipuli.
 Et, tudos mesterek tudos tanítványi uolnak.
 Magistri docti decet doctos habere discipulos.
 Et, tudos mesterek illati, hog tudos tanítványi lege
 Magi docti tui est doctos redder discipulos, c. n. f. T.
 Te tudos mester te hoc, c. d. illi, hog tudos tanítványi
 A Magro docto docti produnt discipuli. (nos. f. T. G.)
 Et, tudos mesterek tudos tanítványi legnek. L.
 Magi docti doctos reddunt discipulos.
 Et, tudos mesterek tudos tanítványi legnek, K.
 Magistram doctorum est discipulos doctos reddere.
 Et, tudos mesterek, hog tanítványi tudósok legnek
 Magister doctus docti sunt discipuli. C. G. K. B.
 Et, tudos mesterek tudos tanítványi uolnak, K.
 Magro doctus decet doctos habere discipulos.
 Et, tudos mesterek illati, hog tudos tanítványi lege
 Magi docti doctos redder discipulos. (nos. f. T.
 Et, tudos mesterek tudósok legnek tanítványi legnek.
 A. A. Magistri doctus docti produnt discipuli.
 Et, tudos mesterek tudos tanítványi legnek. L.
 In his orationibus uideret e sui uoluntatis casu et articulo, suis
 casu motu, iuxta preceptiones iuris a nobis traditas.
 Ad huc formā poterit parati oīes declinationibus exerceri.

1. ábra. A Sylvester János által Sárváron készített első magyar szaknyelvi tankönyv; a *Grammatica hungarolatina* címlapja, valamint a diák és tanár viszonyát tanító „példamondatok”

1. Időszámítási kérdések, azaz a hónapok latin ismertetése és – lapszélén – azok korabeli magyar nevei: Mensium: Ianuarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Iunius, Iulius, Augustus, September, October, November, December (vesd össze: *Bartók*, 2006).

2. Meteorológiai kérdések: Ventorum, vagyis az időjárásunkat alapvetően befolyásoló szelek (részletesen lásd: *Bartók*, 2006).

3. Földrajzi kérdések, mint

3.1. Hazai nagy folyók nevei: Fluviorum: Danubius Duna; Savus Szaua; Dravus Draua; Chrysius Kereft (részletesen lásd: *Bartók*, 2006).

3.2. Hazai nagy városok nevei: Urbium: Buda, Székesfehérvár, Kassa, Pest (németül Ofen), Esztergom, Várad, Szeged, Szeben, a szövegben megemlít még sok más hazai és külföldi várost is, lábjegyzetben például Sárvárújsziget stb. (lélektani magyarázata lehet, hogy sem Kolozsvárt, sem Brassót nem említi; részletesen lásd: *Bartók*, 2006). (17)

4. Matematikával kapcsolatos kérdések (részletesen lásd: *Bartók*, 2006).

Választott témánk szempontjából kiemelten fontos még:

5. A hazai növényvilág ismeretére való tanítás, illetőleg a hazai botanikai kutatások igényének megfogalmazása az *ARBORUM*, azaz *A fákról* címszó alatt, táblázatba foglalva külön a „Pyrus (körtvély fa)”, „Pomus (alma fa)”, „Prunus (szilva fa)” és „Ficus (füge fa)” neveit – ez utóbbi a faj Sárvár környéki közismertségére is utal. Ezt a részt a következőkben teljes terjedelmében is idézzük, mert jól példázza, mennyire nem csak nyelvtankönyvet, de szaktankönyvet is írt Sylvester János tizenéves kisdíákjainak. Némi időtorzító, anakronisztikus – de a mai szakmai tudás-egységesítő, kulturális integrációs törekvések ismeretében mégis időszerű – túlzással szólva a humán és a természettudományos oktatás egységét megvalósító tankönyv ez.

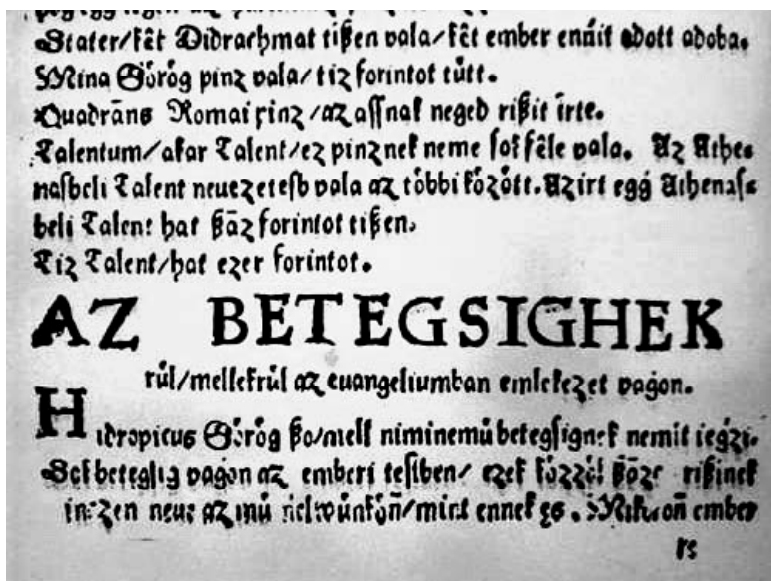
A bibliafordító „természettudós”

Sylvester János *Grammaticája* csak mellékterméke volt a nagy műnek, az egész *Új-Testamentum* magyar nyelvre való lefordításának, illetve az ehhez készített előszónak és jegyzetanyagának. Az 1541-ben Sárvárrott megjelent vaskos kötet nem csak egy tudományos (ezen belül természettudományos) igényességű Biblia-fordítás – benne például az első nyomtatott magyar orvosi szöveggel: *Az betegséghekről, melyekről az Evangéliumban emlékezet vagyon* –, de ez az első magyar időmértékes vers őrzője is. És korántsem lényegtelen itt most az sem, hogy ebben a versben – sok örök értékű részlet mellett – először szerepel egy mondatban az „élet és tudomány”, pontosabban „az tudomány, mely örök életet ad” – annak a vezérgondolatnak a folytatása, melyet Sylvester Jánostól a jelen tanulmány mottójaként idéztünk. Az a tudomány, mely a Sylvester szövege és a kor egyéb dokumentumai alapján korántsem csak teológiát jelentett, hanem (példának okáért az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* adatai alapján) harmadrészt mesterségbeli tudást, harmadrészt orvoslást és csak egyharmadrészt a hitbéli dolgok felső szintű ismeretét (teológia).

Fernel → Vesalius → Kőrösi → Lencsés → Fernel?

Ebben az időben, az 1540-es években a kor legnagyobb anatómusa, Andreas Vesalius (1514–1564) iskolájában, Padovában tanul egy másik – vizsgált témánk szempontjából jelentős – személyiség: Kőrösi Fraxinus Gáspár. Vesalius viszont 1533 és 1536 között a Párizsi Egyetemen többek között a jelen tanulmány címében is szereplő Jean Ferneltől tanulhatta az orvoslást. Vesalius később Velencében tanult, végül Padovában doktorált 1537-ben a nagyhatású arab orvosról, Rhazesről írott kommentárokkal. Rhazes a mi Lencsés Györgyünk számára is fontos ember: azon kevesek között van, akiket név szerint említ munkájában. (Vesalius 1541-ben már jobbnak látta az inkvizíció elől Padovából

Bolognába távozni, sőt az orvoslásban korszakhatárt jelentő alapművét, a *De humani corporis fabricát* sem szülőföldjén, hanem Bazelben jelentette meg 1543-ban.) (Szabó és Tóth, 1993; Schultheisz, é. n.; Waczulik, 1984)

2. ábra. Az Új-Testamentum jegyzeteinek egy lapja, az első magyar nyomtatott „közgazdasági” (pénzügyi) szövegrész végsoraival és a hasonlóan első magyar nyomtatott orvosi szöveg kezdőszóiraival

Körösi Fraxinus Gáspárra Padova humanista szelleme, az ott látott Vesalius-művek kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak. Ez természetes, hiszen Vesalius szelleme erősen hat még korunkban is. (18)

Ebből a padovai környezetből kerül a Nádasdy-udvarba 1553-ban Körösi; első Nádasdynak írott levele (Vida, 1988) Okicsról kelt 1553. szeptember 1-én. Sárvárról utolsó levelét 1557 szeptemberében írta, de egy év múltán is írt még levelet Nádasdynak (Bencze, 1963; Bencze, 1964; Urbán, 1988; Szabó, 1993, 53–62.; valamint: <http://www.kkkm.hu/onszolg/eletrajz/?lap=Sz>).

Nádasdy Tamás (1498–1562), Magyarország és Erdély egyik legnagyobb főura ebben az időben már túl volt élete egyik legjelentősebb, de meglehetősen dicstelen történelmi küldetésén: Erdélyben 1551-ben megszerezte a magyar koronát az utolsó koronázott magyar király, János Zsigmond özvegyétől, Izabellától I. Ferdinánd Habsburg császárnak. Ez – ismerve Fráter György ellenkezését – nem kis diplomáciai teljesítmény lehetett. Témánk szempontjából ez a részlet azért érdemel említést, mert jelzi, hogy a tudománytörténeti jelentőségű események körül a magyar történelem sorsdöntő szereplői forgolódnak.

Azt, hogy a mi Váradi Lencsés Györgyünk járt Sárváron, egyelőre nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani, csak jó okkal valószínűsíteni. Lencsés 24 éves volt, amikor 1554. március 6-án Körösi Sárvárról írott levélben beszél egy „György úrról”, akit Nádasdyval mindketten ismerhetnek, és akivel Körösi megbeszélte Kanizsai Orsolya meddőségének kezelését. Erre a „György úrra” vesekövei, német ugrással járt táncái és bizonytalan vallási identitása miatt illenek a Váradi Lencsés Györgyre vonatkozó későbbi leírások. Az is figyelmet érdemel, hogy Lencsés számára későbbi egész karrierjében – és ennek megfelelően könyvében is – kiemelten fontos volt a nőgyógyászat. Élete a

Báthoryak asszonyainak árnyékában alakult, s így az asszonyok ügyes-bajos dolgainak intézésével is telt. Feltevésünk csábító ugyan, de bizonyítéknak természetesen nem elegendő. Az viszont nem valószínű, hogy az említett „György úr” a sárvári udvarban élő Perneszi Györggyel volna azonos, hiszen őt 1557-ben Somogyi (Melius) Péter egy levelében „reverende senex”-nek, tiszteletreméltó öregnek nevezte, akinek ebben a korban – a 60. életéve körül – már aligha illett volna ugrálva táncolni. No és vallását is ismerhette mindenki (*Vida*, 1998).

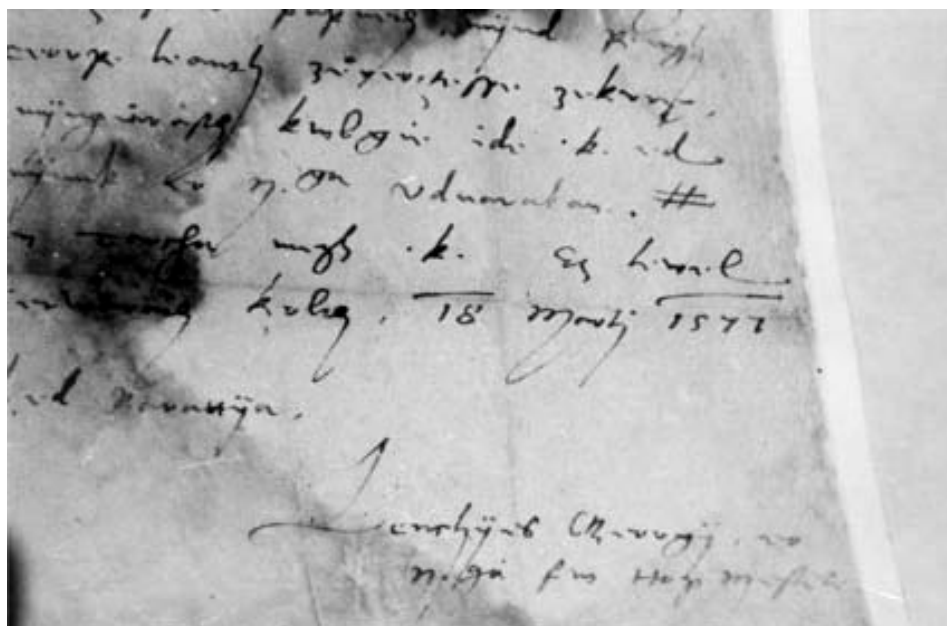
Ennél sokkal érdekesebb Nádasdy Tamásnak 1559. október 15-én Bécsből Kanizsay Orsolyához Sárvárra írott levele: „Továbbá hol azt írod, hogy immár heti vagy, hogy Lencsést hozzám bocsátád, én Lencsést nem láttam, nem is tudom, ki légyen az.” Ebből az idézetből egy dolog biztosan kiderül: 1559. október elején Kanizsay Orsolya egy Lencsés nevű udvari emberét elengedte, hogy Bécsbe utazzon és oda nem érkezett meg. Az is kiderül, hogy Kanizsay levelében úgy emlegeti, mint egy férje számára ismert személyt, Nádasdy viszont nem ismer semmilyen Lencsés nevű embert. Honnan a félreértés? Nem tudjuk. Hacsak nem onnan, hogy Nádasdy a nevezett Lencsést egy másik nevén, például Váradiként ismerte. Ha Kanizsay Orsolya kiírta volna a keresztnévet is, akkor egy lépéssel közelebb (vagy éppen távolabb) lehetnénk a rejtvény megfejtéséhez.

Tény viszont az is, hogy ha valóban Váradiként Lencsés Györgyről van szó a levélben, az ő kora (29 év) még beillik a kor vándorló diákjainak, peregrinusainak életkorába. Az is tény, hogy ebből az időszakból az *Egész orvosságról való könyv* kötetét később leíró és összeszerkesztő Lencsés Györgyről nincsen semmilyen más adatunk. Azt tudjuk, hogy azok, akikkel később Lencsés akár könyvének témája (Melius Péter), akár könyvének kiadása (Heltai Gáspár) kapcsán szorosabb kapcsolatba került, ebben az időben Wittenbergben (is) jártak – de Wittenbergben Lencsésnek nincs nyoma.

Hol járhatott ebben az időben az a Lencsés György, aki (tegyük fel) elindult ugyan nyugat felé Sárvárról, de Bécsbe már nem érkezett meg? Vagy később érkezett meg (de erről már nincs dokumentum)? Hiszen – ha ez az 1559-es adat valóban rá vonatkozik – csak egy jó évtizeddel később van róla bizonyosság: egy levél, melyet Báthory Kristóf feleségének a megbízásából írt (női dolgokról) a beszercei bírónak mint fejedelmi főszálcsmester – azaz Báthoryné háztartásának (gazdasági és egészségügyi) főfelügyelője.

Az is talányos egyelőre, hogy hol szerezte orvosi és botanikai ismereteit. Az viszont tény, hogy hatalmas gyakorlati növényismerete volt – ennek részletes (bár csak részleges) feldolgozása (*Szabó*, 2005) a Géczi János szerkesztette Iskolakultúra-könyvek 27. kötetében jelent meg, majd két év múltán ezt az elemzést folytatta tovább ugyancsak Veszprémben Pelczéder Katalin (2007).

Az áttekintett anyagok közül a legértékesebb – és egyben a leghatalmasabb és legtitokzatosabb is – Lencsés Györgynek az 1570-es években kiadásra előkészített orvosi nagymonográfiája, az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica*. Ez a munka akkor kéziratban maradt; másolták ugyan, de közben csonkult (illetőleg bejegyzésekkel gyarapodott is). A csonka példányt 1943-ban Varjas Béla Kolozsvárott kiadta, de ez a kiadás is jórészt elpusztult (Bombázások, illetve később a proletárdiktatúra papírmalom-mániájának áldozata lett Romániában). Teljes terjedelmében mindeddig nyomtatásban csak néhány „rekonstruált mesterpéldányban” létezik, illetőleg CD-n szöveges és adatbázisformában is hozzáférhető a munka mai helyesíráshoz közelített, természettudományi szempontú rekonstrukciója (*Szabó*, ; 2000; *Szabó és Biró*, 2000). A hat kötetes mű újjáépítése Lencsés György saját kezeírásával készült nyomdai kézirata, az ennek alapján készült hiányos betűhű kiadás (*Varjas*, 1943), valamint ennek utóbb előkerült másolatai alapján készült. Két másolat ismert, de még továbbiak is lappanghatnak: Pataj(i) Máthé 1611 körül készített – ugyancsak hiányos – nagyváradi másolata, valamint az a kézirat 18. századi másolat, mely Bethlen Zsuzsanna könyvtárában található, és Rhédei Zsigmondné készítette magának Erdőszentgyörgyön (*Deé Nagy*, 2008).

3. ábra. Részlet Váradi Lencsés Györgynek a beszercei bíróhoz írott leveléből, Lencsés aláírásával. Ez az idős Szabó T. Attila által a kolozsvári Akadémiai Levéltárban megtalált levél bizonyítja többek között azt is, hogy Lencsés sajátkezűleg írta és szerkesztette „nyomdai példánnyá” 1577 táján özvegy Heltai Gáspárné nyomdájába eljuttatott (de végül kéziratban maradt) orvosi monográfiáját, az Egész orvosságról való könyv azaz *Ars Medica* című munkát, melynek eredeti, nyomdai kéziratát ma a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi.

A fent már idézett munkák mellett eredetileg szándékunkban volt a saját építésű nyelvtörténeti és tudománytörténeti (orvosbotanikai) adatbázisok (*E-EMSTár*, 1990; *AMED-1577k*, 1992; *E-Melius*, 1578/2005; *E-CLUSIUS*, 1583; *E-Stirpium nomenclator pannonicus*, 1584; *E-Stirpium per Pannoniam*, 1583/84; *E-Beythe*, 1995; *E-Bornemissza*, *E-Ezerjófű*, 2005) adatainak áttekintése is, például a Csaba-íre téma alaposabb körülményekhez. Ez utóbbi el is készült, de terjedelmi okokból külön tanulmányban közöljük majd; itt csak néhány érdekesség utalunk a következőkben.

A pannon „Csaba-íre Legenda”

Az egyik legérdekesebb botanikai természetű hun-magyar rokonság-legendát, a „Csaba-íre legendát” egy franciaországi születésű és a Sárvári Iskola egyik magyar tagjához, Beythe Istvánhoz szorosan kötődő tudós, Charles d’É[s]cluse, azaz Carolus Clusius gyűjtötte, tudomásunk szerint elsőként, magyar barátaitól. Erről az elsőbbségről eddig is tudunk ugyan, de mögöttes tartalmára nem nagyon gondoltunk. Annak, hogy erről a köztudott tényről másként is elgondolkozzunk, az ad 2009-ben különös időszerűséget, hogy éppen az idén ünnepeljük Clusius halálának 400. évfordulóját.

A francia műveltségű és születésű Carolus Clusius a franciaországi Arras-ban született 1526. február 19-én és a hollandiai Leidenben halt meg 1609. április 4-én. (19) Az 1570-es években Bécsben került szorosabb kapcsolatba a Batthányi családdal, és végül a protestánsokkal szemben mind türelmetlenebbé váló császárváros, Bécs helyett egyre többet tartózkodott Németújváron (ma: Güssing, Ausztria). Itt ismerkedhetett meg a Sárvárról az 1500-as évek második felében Németújvárra költözött protestáns prédikátor Beythe Istvánnal (született 1532-ben a baranyai Kő községben, mások szerint Németújváron, az

egykori Vas megyében, és ott halt meg 1612. május 5-én). Ők ketten közölték Németújváron, 1583-ban alighanem a világ legelső, nyomtatásban kiadott etnobotanikai „terepi beszámolóját”: a *Stirpium nomenclator pannonicus*, a *Pannon növények nevei* című kis könyvecskét, melynek sokáig csak egyetlen példánya volt ismert.

Ebben közölték nyomtatásban először azt az 1500-as években még élénken élő magyar hagyományt, mely szerint Attila hunjainak Csaba királyfi által vezetett csapata – 15.000 ember – a testvérharcban szerzett súlyos sebeikből a Csaba-íre (*Sanguisorba* sp.) nevű rózsaféle növényből készült orvossággal gyógyultak fel.

A Sárvári Iskolával kapcsolatban álló valamennyi munkában, illetőleg a kor szinte minden orvosi kéziratában (*Lencsés*, 1577 körül; *Melius*, 1578; *Clusius* és *Beythe*, 1583; 1584; *Beythe*, 1595, és további, a következőkben hivatkozott munkákban is) élő ez a hagyomány, de legalábbis a növény ismerete és sebgyógyításra való használata. A közölt receptek összehasonlítása a néprajzosok, irodalmárok, de a (művelődés)történészek, gyógyszerészek, orvosok, sőt a hadtörténészek számára is megfontolandó tanulságokkal szolgálhat – hiszen egy hadjáratban nemcsak az ellenfél gyilkolása, de a saját harcosok gyógyítása is (a szó legszorosabb értelmében) életbevágóan fontos. A legendás történetben egyenesen egy nép(rész) túlélését jelentette a Csaba-íre ismerete.

A kis és a nagy Csaba-íre között igen jelentős termőhelyi és méretbeli eltérések lehetnek. A nagy Csaba-íre (*Sanguisorba officinalis* L., mai hivatalos magyar neve vérfű) nedvesebb réteken nő, és nyár elején vérvörös virágzataival különösen feltűnő, embermagasságú növény – méreteit az itt közölt képen mellette álló két éves gyermek jól érzékelteti. A teljes növény képe melletti részletkép az alvadó vér színét idéző virágzatot mutatja, mely méltán keltette fel a „hasznolt hasonlóval” gyógyítók figyelmét a középkorban. Ez a virágzat a 21. század botanikája számára is érdekes, és a rózsafélék között különlegesen számít – bizonyára okoz még evolúciós rendszertani meglepetéseket.

Hogy a Csaba-írét (is) használó gyógymódok keletről terjedtek nyugat felé, vagy fordítva, lehet ugyan vitatni, de tény, hogy a korabeli alkalmazások angol nyelvterületen sokkal szegényesebbek, mint a magyarok (*Vickery*, 1995; *Allen* és *Hatfield*, 2004). Az is tény, hogy a régi és a mai magyar etnobotanika is sokféle módon és hatékonyan alkalmazta és alkalmazza a rózsaféléket (csipkerózsát, szedret, pimpót stb.) gyógyításra (*Szabó*, 1990).

A Csaba-íre legenda egyébként akár egészen időszámításunk 5. századáig tágíthatja a pannon-gall kapcsolatokat: az 1055-ben I. András által alapított Tihanyi Apátság egyik védőszentje ugyanis az a Szent Ányos (született 358 táján Galliában, Vienne közelében, meghalt 453. november 17-én Orléans-ban), aki Orléans püspökeként okos tanácsaival és imáival védte meg a hunok ellen városát. A legenda szerint Ányos püspök vette rá Csaba királyfi apját, Attilát, hogy ostrom nélkül vonuljon el a város alól 451 júniusában – tehát ott egyik fél sem kellett ápolgassa magát Sangisorbával (*Érszegi*, 2004).

Kérdések és következtetések

A korai magyar természetismeret és kapcsolatai a környező, valamint az európai népek természetismeretével elégtelenül ismert.

A meglévő ismeretek sem épültek be még megfelelően a magyar általános és/vagy akadémiai műveltségbe – hogy a nemzetközi tudományról ne is beszéljünk.

Beythe István és Carolus Clusius etnobotanikai és etnomikológiai terepkutatásai Pannóniában és az ezen kutatások eredményeként született monográfiák máig példaértékűek.

Szükséges volna a kérdés európai léptékű, alapos feldolgozása, az ebben az irányban kirajzolódó nyomvonalat követve (*Ubrizsy Savoya*, 2002; *Bobory*, 2009).

4. ábra. A „nagy Csaba-íre” – *Sanguisorba officinalis* L., mai hivatalos magyar nevén: (orvosi) vérfű – magasra nyúló vékony szárai a Veszprémi (ma Pannon) Egyetem Beythe András Környezetbotanikai Kísérleti Kertjének Hagyományos Növényi Környezetünk etnobotanikai részlegében, 2004 augusztusában. Ezzel a képpel a Sárvári Doktori Iskola utolsó magyar herbalistájáról, Beythe Andrásról elnevezett, 2000 és 2005 között Veszprémben, a Hóvirág u. 2-2a számok alatt működő kísérleti és oktatókertre is emlékezünk.

A magyarországi egyetemeken, így Keszthelyen Szabó István professzor, Pécsen Borhidi Attila és Szabó László Gyula, Sopronban Bartha Dénes professzor urak, Mosonmagyaróváron a körükből nemrég távozott Czimer Gyula professzor tanítványai, Szombathelyen Vig Károly és Balogh Lajos, Veszprémben elsősorban Géczy János tanár úr révén fenntartott, illetve erősödő tudománytörténeti érdeklődés az Amerikai Egyesült Államokban is erősödő irányzatot követi.

Ezek az irányzatok csak látszólag fordulnak a múltba: valójában a jövőbe tekintenek. A fenntartható fejlődés gondolatának ugyanis csak akkor van esélye, ha elfogadjuk, hogy az idő bizonyos értelemben szimmetrikus: 1500-tól 2000-ig ugyanannyi idő telt el biológiai és nemzeti-kulturális értelemben is fenntartható módon, mint amennyi 2000-től 2500-ig eltelik. Lehet ugyan, hogy ez így nem hasonlítható össze – de erről az 1500-as évek magyar íróinak is hasonló lett volna a véleménye, ha képesek lettek volna félezer évet előre gondolkodni. Mint ahogy – vélhetőleg – ilyesmire ma mi sem vagyunk képesek.

A magyar természettudományos könyvnyomtatás születésének 470. évfordulóját taglaló előadások (Bartók, 2009; Szabó I., 2009; Balogh, 2009; Szabó L., 2009) ennek a jövőbe tartó folyamatosságnak szép példáira, fontos szakaszaira vonatkoznak.

A Beythe István Pannon Történeti Természetismereti Társaság alapító tagsága éppen ennek a szellemi és biológiai fenntarthatóságnak a magyát kívánja elvetni, illetve szeretné ápolni, reményeink szerint, nemzedékről nemzedékre. Úgy, ahogy ma itt, közel félezer esztendő múltán Nadasdy Tamás, Sylvester János, Fraxinus Gáspár, Melius Péter, Lencsés György, Beythe András és az európai tudományos természetismeretre legnagyobb hatást gyakorló Batthyány Boldizsár, Beythe István, valamint az első páneurópai orvos- és etnobotanikus, Carolus Clusius által elvetett eszméket, tudást ápoljuk.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszöni Balogh Lajosnak, Bartók Istvánnak, Géczy Jánosnak, Mayer Zoltánnak, Szabó Istvánnak és a Mihalovics Árpád 60. születésnapját köszöntő kötet szerkesztőinek a kézirat szerkesztése és véglegesítése során nyújtott segítségét, valamint a Beythe István Magyar Történelmi Természetismereti Társaság minden tagjának a bátorító érdeklődést.

Jegyzet

(1) Előadás a magyar természettudományos szaknyelvet is oktató tankönyv kiadása 470. évfordulójának napján, 2009. június 14-én a sárvári Nádasdy-várban, a Beythe István Pannon Történelmi Természetismereti Társaság megalakulása alkalmából. Az előadás a szerző – elsőként nyilvánosan a sárvári Beythe Előadásokon bemutatásra szánt, de ott időhiány miatt be nem mutatott – *Jean Fernel (1497–1558) és Lencsés György (1530–1593). Tények és talányok a magyar orvosi nyelv születésének korából* című tanulmányának (Szabó, 2009) az *Iskolakultúra* számára átdolgozott, rövidített változata. A tanulmány egyben az 1989-as alapítású, 1995–2000 között Szombathelyen Beythe István Etnobotanikai és Génökológiai Kísérleti Kert néven működő, valamint a 2000 és 2005 között a Veszprémi Egyetem Biológiai Intézete és Botanikai Tanszéke mellett Beythe András Környezetbotanikai Kísérleti Kert néven működő oktató- és kutatóhelyeknek is emléket kíván állítani.

(2) Világhálós hivatkozások idézésével egyrészt tudatosan törekedtünk arra, hogy érzékeltessük a kiberkorszak új tájékozódási lehetőségeit, másrészt a digitális közlés esetében kihasználjuk a hiperhivatkozások lehetőségeit. Ugyanakkor (kimondva-kimondatlanul) szerettük volna felhívni a figyelmet a jelzett lehetőségek közül fakadó korlátokra és veszélyekre: a világhálóra került információk tartalmi/szemléleti torzításaira és főként – a medium korszerűségét tekintve meglepő módon – a talált információk avultságára. Valamennyi URL-cím utolsó megtekintésének időpontja: 2009. augusztus 9.

(3) <http://mek.niif.hu/03400/03466/03466.pdf> 11–20.

(4) <http://typographia.oszk.hu/html/hun/nyomdak/sylvester.htm>

(5) <http://mek.niif.hu/01100/01159/01159.pdf>

(6) http://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/beythe_andras_szulesesnapja_1564; http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=10337

(7) <http://www.lutheran.hu/z/honlapok/protestans/felvidek/szakolca/beytheistvan?detail=1>; <http://www.kertpont.hu/cikknyomtathato.php3?cikkid=621>

(8) Melius sárvári éveit sokan vitatják ugyan, de e sorok írója („prosopographiai megfontolásból”, botanikai alapon is) éppen a magyar herbalizmus kialakulása szempontjából meggyőzőnek tartja és elfogadja Botta István (1978) idevágó érvelését.

(9) http://konyves.blog.hu/2008/10/13/vigyazat_életveszelyes_gyogymodok_bibliofil_csemegek#trackbacks

(10) http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=10337

(11) <http://www.bibl.u-szeged.hu/oldbook/clusius1.html>; http://en.wikipedia.org/wiki/Carolus_Clusius

(12) Ezt a gondolatmenetet – ad absurdum és keserű öngúnynal, de nem teljesen alaptalanul – a végletekig folytatva akár azt is mondhatnók: azért nincs 2008-ban még európai pénz Magyarországon, mert 907-ben Árpád népe nyerte a pozsonyi csatát – hiszen az akkori vesztesek ma már mind euróval fizetnek.

Hogy az abszurd gondolatmenet mennyire indokolt, arra csak röviden utalok egy személyes élmény kapcsán: a szövegben leírt felismerést nyelvünk sorsfordító eseményéről 2007-ben szereztem a magyarok által 907-ben legyőzött népek összefogásával Hainburgban megrendezett *Schicksalsjahr 907 (A sorsfordító 907. év)* nagy kiállításra – jóval túl életem delén. Ráadásul nem Magyarországon, Romániában, Szlovákiában vagy Szerbiában, hanem ott, ahol nyelvterületünkön a legkevesebb a magyar – Ausztriában.

(13) Ezzel kapcsolatban a hivatalos tudományos álláspontot lásd Bartók (2006) idevágó lábjegyzetében: „Sárvár has been a settlement in West Hungary since medieval times. It was also mentioned as Újsziget, Naenesus is its Hellenistic name. It lies next to the river Rába and the Gyöngyös stream. Indeed, in the 16th century it was an island still surrounded by wild waters. The Kanizsai family's territory, it came under Nádasdy's authority in 1532 as part of Orsolya's dowry.” Bartók István személyesen hívta fel a figyelmemet a következőkre: igaz ugyan, hogy a *Grammatica* „előszavának” (amely valójában Sylvester János kisfiának címzett ajánlása) végén a „Neanesi, 18. Kalendae Novembris Anno M. D. XXXVI.” dátum áll, de Balázs (1958, 187. o.) ezt az időpontot helyesen október 15-ben jelöli meg. Bartók ezt írja: „Azt is meg tudom mondani, hogy Balázs János hogyan juthatott erre az eredményre. A rómaiak a dátumot három határnaphoz (Kalendae, Idus, Nonae) viszonyítva adták meg, mégpedig a következő határnapi tartó napok számának megjelölésével. Az a. d. (ante diem) rövidítést a humanisták már nem használták. Így az adott esetben a dátum azt jelenti, hogy 18 nappal november kalendája előtt. Kalendae a hónap első napja. Képlet az átszámításhoz: a megelőző hónap napjainak számát kettővel növeljük (mert mind a megjelölendő napot, mind a határnapot beszámították), és az így kapott összegből levonjuk a dátum számát. Esetünkben ez bizony október 15-e!” Köszönet a kettős pontosításért.

(14) Lásd még az alábbi munkákat: Kováts, 1891; a Beythe András halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett emléklés előadásai: Jeanplong József:

Kiegészítő adatok Stephan Aumüller életrajzához és munkásságához; Papp Vilmos: *Beythe és a Baththyanyak*; Priszter, 2001; Szabó, 2001.

(15) Varjas (1943) hiányos és cím nélküli kiadásának első számítógépes feldolgozását (*Jakab és Bölskei*, 1988) követően a teljes munka természettudományi szempontokat követő szövegrekonstrukciója: Szabó, 1996.

Itt szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy Varjas-féle kiadást az NDA/SZTAKI Open Archive Initiative szolgáltatást adó honlapján olvasható alábbi leírás nem az 1943-as kolozsvári hiányos példányra, hanem a rekonstruált elektronikus változatra (Szabó, 1996) vonatkozik:

„Kivonat: Nagyvárad Várad Lencsés György 1570 és 1593 között Gyulafehérváron készült EGÉSZ ORVOSSÁGRÓL VALÓ KÖNYVÉT, megírásának idején, az ezeröttszázas évek végén, Erdély nagy romlásában már ki nem nyomtathatták. Ám Lencsés György kézirata szerencsére nem pusztult el és 1610 és 1612 között a munkát egy tanult orvos, feltehetőleg Patai Máté, Nagyváradon újra lemásolta, majd 1757-ben Rhédei Zsigmondné báró Wesselényi Kata asszony Erdőszentgyörgyön istenes szándékból Z.J.S. által ARS MEDICA címmel újjólag lemásoltatta. 1940 és 1943 között Varjas Béla a marosvásárhelyi Teleki Tékában hiányosan fennmaradt eredeti Lencsés-féle kézirat alapján betűről-betűre lemásolta és XVI. SZÁZADI MAGYAR ORVOSI KÖNYV címmel betűhíven, de hiányosan Kolozsvárott az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában a világháborús bombák áldozatává váló könyvvé nyomatta.

Forrás: <http://web.axelero.hu/birozs/Present/lencses/fatua%20libell...>”

Féltrevezetők az NDA feldolgozásához csatolt megjegyzések is: itt nem „javított formátum”-ról, hanem

rekonstruált kéziratról van szó, a világhálón <http://mek.oszk.hu/01100/01159> cím alatt hivatkozott munka nem Lencsés György 1570 és 1593 között Gyulafehérváron készült *Egész orvosságról való könyve azaz Ars medica* című, kéziratban fennmaradt művének elektronikus változata (ez 2009-ben is csak CD-ROM kiadásban van meg az OSZK-ban), hanem a hiányos Varjas-féle kiadásnak PFD-formátumú reprodukciója.

Ezek a megjegyzések azért fontosak, mert arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar orvosi nyelv és tudás félezer évvel ezelőtti állapotát tükröző munka körüli évszázados félreértések és bonyodalmak az elektronikus korszak beköszöntével sem múltak el, sőt új tévedési lehetőségekkel gyarapodtak, gyarapodnak. Lásd: <http://nda.sztaki.hu/kereso/index.php?a=get&id=14067&pattern=>

(16) Bartók (2006) is kiemeli, hogy Sylvester munkája nem csupán grammatikai szempontból jelentős, például a kis kötet 47. oldalához írott jegyzetében: „Having mentioned the better known cities of Hungary and the world, Sylvester here shifts to the important places in his life. Meggyesalja is a settlement in East Hungary, in Szatmár county. Sylvester calls the whole area Meggyesalja. The territory was the property of the Perényi family. Other names of Meggyesalja: Aranyosmeggyes, Meggyes (Medias, Rumania).” Hasonló értelemben idézhetők volnának a 2006-os kiadás más jegyzetei is. Lásd még: *Bartók*, 2009.

(17) <http://archive.nlm.nih.gov/proj/ttp/flash/vesalium/vesalium.html>; <http://en.wikipedia.org/wiki/InVesalium>; <http://www.pytheas.hu/reszletes43.htm>

(18) http://en.wikipedia.org/wiki/Carolus_Clusius

Irodalom

Allen, D. E. és Hatfield, G. (2004): *Medicinal Plants in Folk Tradition. An Ethnobotany of Britain & Ireland*. Timber Press, Portland–Cambridge.

Ábel J. (1880): *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*. Akadémiai Értekezések, Budapest.

Balázs J. (1958): *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Balogh L. (é. n.): *A szombathelyi Savaria Múzeum herbáriumának történeti értékű gyűjteményei*. Kézirat.

Bartók I. (2006). <http://mek.oszk.hu/05700/05725/>

Bartók I. (2009): A Grammatica Hungarolatina

(1539) szaknyelvi jelentősége. *Iskolakultúra*, 10.

Bencez J. (1963): Szegedi Kőrös Gáspár. *Orvosi Hetilap*, 40. 1902–1905.

Bencez J. (1964): Szegedi Kőrös Gáspár. *Vasi Szemle*, 1. 69–74.

Beythe A. (1595): *Fives könyv*. Manlius, Németújvár.

Bobory D. (2009): *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Baththyány and Natural Philosophy*

in Sixteenth-Century Hungary. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

Botta István (1978): *Mélius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Clusius, C. és Beythe I. (1583): *Stirpium nomenclator pannonicus*. Manlius, Németújvár.

Deé Nagy Anikó (2008): *A könyvtár-alapító Teleki Sámuel*. <http://www2.bjmmures.ro/publicatii/carti/Konyvtaralapito/tkDee202.htm>

Entz G. (1958): *A gyulafehérvári székesegyház*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Érszegi G. (2004): *A Tihanyi Alapítólevél – 1055*. Tihanyi Benczés Apátság, Tihany – Stúdió Nyomda, Budapest.

Farczády E. és Szabó T. A., id. (1961): Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéseihöz. *Magyar Nyelv*, 2. 173–183.

Garami Márta (é. n., szerk.): *Magyar fűveskönyvek, fűvészkönyvek*. <http://www.kertpont.hu/cikkyomtomatho.php3?cikkid=621>

Hortobágyi I. (2008): A közös európai referenciakeret szerepe a szaknyelvi politikák átalakításában. In Garaczi I. és Szilágyi I. (szerk.): *Társadalmak, nyelv-*

vek, civilizációk. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém. 12–15.

Jakab L. és Bölskei A. (1988): *A XVI. századi orvosi könyv szóalak-mutatója*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék és Számítástechnikai Központ, Debrecen. <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>

Jeanplong J. (2001): *Kiegészítő adatok Stephan Aumüller életrajzához és munkásságához*. Előadás a Beythe András halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen. Vö. Szabó T. A. (2001b)

Keats-Rohan, K. S. B. (szerk.): *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Oxford. Kováts S. J. (1891): A könyvnyomtatás története Vas megyében. Bertalanffy József Könyvnyomda, Szombathely. IX. Beythe István. – Beythe András. – Frankovith Gergely. – Magyar István. http://www.vasidigitkonyvtar.hu/vdkweb/vm_konyvnyomtatasa/beythe.html

Kovács A. (1998): *Gyulafehérvár városi jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár városi törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

Kurtán Zs. (2003): *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kurtán Zs. (2006): *Szaknyelv*. In Kiefer F. (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kurtán Zs. (2008): Szaknyelvi terminusok szövegek környezetében és a nyelvtervezés. In Garaczi I. és Szilágyi I. (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém. 7–11.

Melius P. (1578): *Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Heltai Gáspárné, Kolozsvár. Modern feldolgozása: Szabó T. A. (1978–1979, szerk.): *Melius Péter: Herbárium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Hasonmás kiadás: Horhi Melius Péter: *Herbarium*. Kolozsvár, 1578. In Kőszeghy P. (szerk.): *Bibliotheca Hungarica Antiqua*.

Mihalovics Á. és Révay V. (2002): *Hémielvévű politikai és diplomáciai glosszárium*. Aula, Budapest.

Mihalovicsné Lengyel A. (2008): *Nyelvek és kultúrák közvetítése Klébelsberg Kuno oktatáspolitikai koncepciójában (1924–1934)*.

Ortutay K. (2008): Nyelv és hatalom Franciaországban. In Garaczi I. és Szilágyi I. (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém. 26–30.

Palkó M. (2009): Tudományos kutatás az akadémiai láthatatlan webben. Útmutató. *Korunk*, új folyam, 1. 79–86.

Papp Vilmos (2001): *Beythe és a Batthyanyak*. Előadás a Beythe András halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen. Vö. Szabó T. A. (2001b)

Pelczéder K. (2007): Lencsés György „Orvosi könyv (Ars medica)” című munkája növényneveinek a vizsgálata. In Hoffmann I. és Juhász D. (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nyelv, nemzet, identitás III. Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus

22–26.). Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék – Alföldi Nyomda, Debrecen, 279–288.

Priszter (2001): *Beythe András Fíveskönyvének botanikai és nyelvészeti vonatkozásai*. Előadás a Beythe András halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen. Vö. Szabó T. A. (2001b)

Schiller R. (1997): *Hálótársaim*. <http://www.c3.hu/collection/mt/schiller.html>

Schultheisz E. (é. n., szerk.): *Olasz orvosok Magyarországon 1512-től a XVI. század végéig*. Magyar Tudomány-történeti Intézet. http://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Olasz.pdf

Spielmann J., Trócsányi Zs. és Szini L. K. (1976): *The First Scholarly Medical Book in Hungarian*. Almárium, Budapest.

Szabó I. (2002): Botanikai-művelődéstörténeti vázlatok a Dunántúlról. In S. Albert É. (szerk.): *Magyar botanikai kutatások az ezredfordulón. Tanulmányok Borhidi Attila 70. születésnapja tiszteletére*. JPTE Növénytan Tanszék, Pécs. 109–127.

Szabó I. és Almádi L. (1999): *A növénytan és növényéleten története Keszthelyen*. Keszthely.

Szabó I. (é. n.): *Batthyanyak és Festicsek a korai magyar természettudományi szolgálatában – tekintéssel az Internationale Clusius-Forschungsgesellschaft eddigi működésére*. Kézirat.

Szabó L. Gy. (é. n.): „Magyarország Kultúrflórája” *akadémiai sorozat 50 éves*. Kézirat.

Szabó T. (1993): Körös Gáspár a padovai egyetemen. *Orvostörténeti Közlemények*, 141–144. 53–62. <http://www.kkmk.hu/onszol/eletrajz/?lap=Sz>

Szabó T. A., id. (1974a): Lencsés György „Ars Medica”-ja kéziratának kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 2. 144–157.

Szabó T. A., id. (1974b): Jegyzetek a XVI. századi „Ars Medica” kérdéseire. *Orv. Szemle*, 2. 224–229.

Szabó T. A., id. és mtsai (1995): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Akadémiai Kiadó, Budapest – Kriterion Kiadó, Bukarest.

Szabó T. A. (1990): A szeder ürügyén. A magyar természettudományok gyökereiről. *Természet Világa*, 5. 217–219.

Szabó T. A. (1996): *Tudomány, mely örök életet ad*. CD-ROM. BioTár, Gramma-1539. MintaSzTár II. (Honfoglalás 1100) G & G, Szombathely.

Szabó T. A. (2000): *Váradai Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyve, azaz Ars Medica I–VI. 1. Alapszöveg és szótutató*. A 21. század magyar helyesírásához közelített szöveg kéziratként nyomtatott változata. BioDat Lab, Szombathely.

Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém. Elektronikus változata (e-módban kereshető adatbázissal): Szabó T. A. és Biró Zs. (2000): *Ars Medica Electronica: Váradai Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. BioTár Electronic – Gramma-1539. MTA – EME – BDF – VE, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém.

Szabó T. A. (2001a): *Magyar botanika a 16. és 17. században. Az orvosbotanika és a magyar tudományos nyelv kialakulása*. Millennium az Akadémián.

- Akadémiai Műhely – Közgyűlési előadások. 2000. május. MTA, Budapest. III. 1205–1225.
- Szabó T. A. (2001b): Beythe András (1564–1599?) emlékezete és helye a magyar élettudomány történetében. In *Praenorica – Folia Historico-naturalia*. Savaria Múzeum, Szombathely. IV. 11–44. http://www.mataraka.hu/cikk_list.php?fusz=10337
- Szabó T. A. (2003): Electronic botany in research and teaching (Case studies). In Kónya és Pénzesné (szerk.): *Honor to Professor Pócs Tamás on his 70th Birthday*. Acta Acad. Ped. Agriense, Sect. Biol. 26. 291–313.
- Szabó T. A. (2005): 16. századi magyar növénynevek és növényismeret Váradí Lencsés György (1530–1593) „Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica” című munkája tükrében. In Révay V. (2005): *Nyelvészeti tanulmányok – Simonyi-Emlékkülés, 2003*. Iskolakultúra, Pécs. 143–202.
- Szabó T. A. (2007a): Magyar tudománytörténeti kiber-körkép 2007 októberéből – különös tekintettel a biológiára. Előadás az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának október 30-i ülésén. Digitális kézirat.
- Szabó T. A. (2007b): The Binet – BioTár Modell in Szombathely and Veszprém between 1988–2004. Science Education on the Borderline of a Digital World. In Kiss É. (szerk.): *From the Both Sides of Pedagogy. Honor to Professor Zsolnai József on his 70th Birthday*. Pannon University Veszprém – Keszthely – Pápa – The University of Pécs. 662–671.
- Szabó T. A. (2008a): Carolus Linnaeus (1707–1778), a Linné-émlékév (2007) és a „bioinformatika” kezdetei. *Magyar Tudomány*, 8. 952–967.
- Szabó T. A. (2008b): Azonosság, változatosság, sokféleség (identitás, variabilitás, diverzitás). A kulturális evolúció biológiai megértéséről. In Dávid Gy. és Veress Z. (szerk.): *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról*. Föreningen Transsylvanska Bokvänner Stockholm – Cerberus Kft., Budapest. 15–49. <http://www.transsylvanska.org>
- Szabó T. A. (2008c): Spielmann József és az „Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica” (emlékekkel a 16. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszusról, Bukarest 1981). In *A gyógyítás múltjából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténetész születésének 90-ik évfordulójára*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely. 227–247. http://webshop.animare.hu/a_gyogyitas_multjabol_spielmann_jozsef_emlekkonyv+92470.html
- Szabó T. A. (2009): Jean Fernel (1497–1558) és Lencsés György (1530–1593). Tények és talányok a magyar orvosi nyelv születésének korából. In *Tanulmányok a 60 éves Mihalovics Árpád tiszteletére*. Pannon Egyetem, Veszprém.
- Szabó [T.] A. és Tóth M. (1993): Adalékok a XVI. századi magyar természettudomány születéséhez: Erdősi Sylvester János, Szegedi Körös Gáspár, Váradí Lencsés György, Somogyi Melius Péter és a Sárvári Orvosbotanikai Iskola (1536–1555). *Comm. Hist. Art. Med.*, 141–144. 107–126.
- Szabó T. A., Wolkinger F. és Szabó I. (1992): *The Beginnings of the Pannonian Ethnobotany...* Collecta Clusiana 2. BioTár sorozat. Graz–Németújvár–Szombathely.
- Szabó T. A. és Bíró Zs. (2000): *Ars Medica Electronica: Váradí Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. BioTár Electronic – Gramma-1539. MTA – EME – BDF – VE, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém.
- Szabó T. Á. (1958, szerk.): *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Európa Kiadó, Budapest.
- Tóth I. (2001): *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*. Accordia Kiadó, Budapest.
- Tózsza Rigó A. (2004): Ubrizsy Savoia Andrea: Olasz-magyar botanikai kapcsolatok a Nagyszombati Egyetem megalapításáig (1635). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. 110–116. <http://www.itk.iti.mta.hu/megjelent/2004-1/szemle.pdf>
- Ubrizsy Savoia, A. (2002): *Rapporti italo-ungheresi nella nascita della botanica in Ungheria*. Università degli studi di Roma „La Sapienza”, Roma.
- Urbán L. (1988): Szegedi Körös Gáspár orvosdoktor munkásságáról. *Vasi Szemle*, 42. 3. 367–376.
- Varjas B. (1943): *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- Veress E. (1944): *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, 1556–1580*. I–II. Kolozsvár. <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csarnok/v/veressen.htm>
- Vickery, R. (1995): *A Dictionary of Plant Lore*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Vida T. (1988, szerk.): „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Waczulik M. (1984): *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század*. Gondolat Kiadó, Budapest. <http://www.historiaantik.hu/index.php?p=reszletek&konyv=17011>